Law and Women; Pragati
Nirmala Sathye

कायद्याची व्यवस्था व स्त्रीची अवस्था

प्रसूती रजेचा कायदा

साडेचारच्या सुमारास मी वस्तीवर पोहचले. बहुतेक सर्वजणी कामावरून, ज्यांना काम मिळाले होते त्या, परत येत होत्या. त्यांच्यात उमाबाई पण होत्या. थकलेल्या–कपाळावरचा घाम पदराने पुसत होत्या. मी जरा आश्चर्याने त्यांच्याकडे बघतच राहिले. बाईचे दिवस भरत आले होते. म्हणजे खर तर आता त्यांना रजा मिळणं आवश्यक होतं. मी तसे विचारल्यावर उमाबाई म्हणतात ' ताई कसली रजा घेऊन बसलात. ते सगळे मिळते केव्हा तर आम्ही दिवस पुरे (कामाचे) भरले तर. पन ताई कामाचे दिस पुरते भरणार कसे ? काम मिळतच कुठं आम्हाला. त्यातून आम्ही टेंपरवारी कामावर. कायम थोड्याच आहोत. ज्यावेळेला मिळेल त्यावेळेला काम करायचं. चार पैसं तेवढंच पदरात.'

आपण सारे ऐकत असतो की हल्ली बाळंतपणाची रजा मिळते. पण प्रत्यक्षांत पाहता ह्या कायद्याने अनेक पळवाटा ठेवलेल्या असतात.

मुलाला जन्म देणे हे स्त्रीचे एक नैसर्गिक कर्तव्य असते. जबाबदारी असते. अर्थात् मुलाला जन्म देण्याची नैसर्गिक जबाबदारी उचलणाऱ्या स्त्रीला त्या प्रसंगी सर्व प्रकारे संरक्षण देणे हे समाजाचे कर्तव्य नाही का ? ज्यावेळेला स्त्री नोकरी निमित्ताने घराबाहेर पडत नव्हती त्यावेळेला ह्या विषयाचे गांभीर्य तितकेसे जाणवले नव्हते. पण पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीने अर्थार्जन करणे ही आधुनिक समाजाची एक गरजच होऊन बसली. आणि अर्थातच अपत्य–जन्माच्या वेळेला तिला रजा मिळणे आवश्यक होऊन बसले. तिच्या स्वतःच्या आणि नवीन अपत्याच्या आरोग्याच्या दृष्टीने प्रसुती-पूर्वी कांही काळ आणि प्रसुतीनंतर काही काळ तिला विश्रांतीची आवश्यकता असते.

मध्यवर्ती सरकारने १९६१ साली प्रसुती रजेचा कायदा संमत केला.

१) ह्या कायद्याने बाळंतपण अथवा गर्भपात ह्या नंतर जाणून बुजून स्त्रीला कामावर लावण्यास बंदी आहे. तसेच गरोदर स्त्रीला फार काळ उभे राहण्यास लावणारे आणि जड स्वरुपाचे काम देण्यास बंदी आहे, कारण त्यामुळे गर्भास धोका पोहण्याची भिती असते.

२) गर्भवती स्त्रीला बाळंतपणापूर्वी सहा आठवडे आणि नंतर सहा आठवडे इतकी भरपगारी रजा मालकाने दिली पाहिजे. "मात्र अशी रजा मिळण्या-साठी त्या स्त्रीने त्यापूर्वी एका वर्षात कमीत कमी १६० दिवस काम केले असले पाहिजे."

३) हक्काच्या बाळंतपणाच्या रजेच्या काळात स्त्रीने दुसरीकडे काम करता कामा नये.

४) ह्या कायद्यान्वये द्यावयाची रक्कम मालकाने आगावू दिली पाहिजे. त्यासाठी स्त्रीला गर्भवती असल्याचा दाखला सादर करावा लागेल.

५) ह्या कायद्याखाली बाळंतपणाची पगारी रजा मिळण्यास पात्र असणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीला २५ रुपये मेडिकल बोनस दिला पाहिजे.

६) गर्भपात झाल्यास तसा दाखला देऊन सहा आठवड्याची रजा मालकाने त्या स्त्रीला दिली पाहिजे.

७) बाळंतपणानंतर कामावर हजर होणाऱ्या स्त्रीला तिच्या नेहमीच्या विश्रांतीच्या वेळाव्यतीरिक्त मालकाने "तिचे मूल १५ महिन्याचे होईपर्यंत मुलाला पाजण्या-साठी सवलत दिली पाहिजे."

८) बाळंतपणाच्या रजेवर असणाऱ्या स्त्रीला मालकास बडतर्फ किंवा सेवानिवृत्त करता येणार नाही, किंवा तिच्या कामाच्या परिस्थितीत प्रतिकूल बदल करता येणार नाहीत.

९) गैरवर्तनासाठी बडतर्फ किंवा सेवानिवृत्त केलेल्या स्त्रीला मेडिकल बोनस व बाळंतपणाचे फायदे देण्याचे

मालक नाकारु शकतो. मात्र त्याने तसे लेखी नोटीस देऊन कळवले पाहिजे.

(१०) ज्या स्त्रीला वरील फायदे मिळणार नाहीत तिला कोर्टात अपील करता येते.

कायद्याने काय व्यवस्था घालून दिली आहे ते आपण पाहिले. पण हा कायदा झाल्यामुळे प्रत्यक्षात काही फायदा होत आहे का ? आणि असल्यास कितपत ?

आपण जर नीट पाहिले तर हा कायदा किती तुटपुजा आहे ते आपणाला दिसून येते.

आपल्या उमाबाईचेच उदाहरण घ्या. कामाचे दिवस पुरे भरले नाहीत, त्या कायम झालेल्या नाहीत इत्यादी कारणे दाखवून त्यांचा मालक त्यांना बाळंतपणाचे कायद्याने दिलेले फायदे नाकारू शकतो.

उमाबाईचे कामाचे दिवस पुरे का भरले नाहीत ? त्यांनी स्वतःच आळशीपणा करून दिवस भरले नाहीत का ? छेः तसे मुळीच नाही, कारण घरी बसून त्यांना मजुरी कोण देणार ? आणि हातावरचे पोट असणाऱ्या उमाबाई काम करायचे कसे नाकारणार ? म्हणजे त्यांची काम करायची तयारी असून त्यांना काम मिळत नाही किंवा उपलब्ध असेल तरी काम दिले जात नाही. कारण त्यात मालकाचा फायदा असतो. एक उमाबाई घरी बसवून ठेवली तरी दुसरी रमाबाई त्याला कामाला मिळू शकते.

मग ही रमाबाई तरी का जाते तिच्या बदली कामाला ? तिलाही पोट आहे, पोरंबाळं आहेत आणि मध्यान्हीच्या प्रहरी पोटाच्या खळगीत भरण्यासाठी दाणापाणी मिळवणं तिलाही क्रमप्राप्त आहे. मग ह्यावर उपाय काय ?

समजा उद्या अशी परिस्थिती निर्माण झाली की आपल्यापैकी प्रत्येक उमाबाईला आणि रमाबाईला काम मिळाले. कोणीच बेकार राहिले नाही तर ? तर उमाबाईला रजा द्यावीच लागेल. तिचे कामाचे दिवस पूर्ण भरावेच लागतील. आणि तिला तिची हक्काची रजा मिळेल. पण ह्यासाठी आपल्याला संघटना बांधावी लागेल. एकजूट करावी लागेल आणि काम मिळवण्याचा आपला हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी झगडावे लागेल.

स्त्री कामगारांना बाळंतपणाची रजा द्यावी लागू नये म्हणून दुसरी एक युक्ती योजली गेली. काही वर्षांपूर्वी औषधी कारखान्यांतून काम करणाऱ्या मुलींना या कायद्याचा फायदा घेता येऊ नये म्हणून लग्न न करण्याची पूर्व अट घालण्यात आली. स्त्रियांचे श्रम स्वस्तात मिळतात म्हणून स्त्रियांना कामावर ठेवायचे. मग कायद्याने त्यांना बाळंतपणाच्या सोयी द्याव्या लागतील म्हणून त्यांचा लग्नाचा हक्कच नाकारायचा. लग्न केले तर नौकरी जाते आणि नौकरी धरून ठेवावी तर लग्न करता येत नाही ‘धरलं तर चावतं आणि सोडलं तर पळतं.’ अशी परिस्थिती निर्माण झाली. परंतु ह्या मुली तोंड मिटून निमूट बसल्या नाहीत, तर त्यांनी एकजुटीने प्रचंड मोर्चे काढले, संप केले, रस्त्यावरून लग्नाचा हक्क मागत प्रचंड मिरवणूका काढल्या. शेवटी लग्न न करण्याची जाचक अट मालकांना काढून टाकावी लागली. आपल्या एकजुटीच्या लढ्याच्या जोरावर त्यांनी कायद्याची अमलबजावणी केली – करून घेतली.

आपण पाहिलं की ह्या कायद्यात बाळंतपणानंतर मूल १५ महिन्याचे होईपर्यंत मुलाला पाजण्यासाठी दोन वेळा सवलत मिळाली पाहिजे. आता गम्मत अशी आहे, की अशी सवलत मिळाल्यास त्या मुलाला पाजण्याकरता, ते मूल तुमच्याजवळ असले पाहिजे. समजा आमच्या उमाबाई राहतात दहिसरला आणि कामाला येतात माटुंग्याला–तर त्या ह्या सवलतीचा कसा फायदा करून घेणार ? मग त्यासाठी काय सोय झाली पाहिजे ? तर प्रत्येक कामाच्या ठिकाणी पाळणाघरे निघाली पाहिजेत. म्हणजे ती स्त्री आपल्या मुलाला त्या पाळणाघरात आणून ठेवू शकेल.

तेव्हा (१) प्रत्येकीला काम मिळालेच पाहिजे, (२) बाळंतपणाची रजा हा आमचा जन्मसिद्ध हक्क आहे, (३) पाळणाघरांची सोय झालीच पाहिजे ह्या आपल्या मागण्या मान्य झाल्या खेरीज ह्या कायद्याला अर्थच काय राहतो ?

ह्या कायद्याची अमलबजावणी होत नसेल तेथे स्त्रीला अपील करण्याचा अधिकार असतो. पण आधी एक तर कित्येक स्त्रियांना हा कायदा नीटपणे माहितच नसतो. त्यांच्या ह्या अज्ञानाचा फायदा घेतला जातो.

...साठी संघटना बांधणे, अत्यंत आवश्यक आहे. बळी तो कान पिळी हा हल्लीच्या भांडवलशाही जगाचा कायदा आहे. आपणही आपले बळ वाढवले पाहिजे. तुम्हाला माहीत आहेच की एक एक काठी मोडायला सोपी असते पण दहा काठ्या एकत्र बांधल्या तर ती मोळी मोडता येत नाही. आपल्या हक्कासाठी झगड ताना ही गोष्ट आपण लक्षात ठेवली पाहिजे.

दुसरं असं की कोर्टात जाऊन अपील करायचं आणि मग त्याच्या निकालाची वाट पाहात बसायचं -- इकडे त्या बिचाऱ्या स्त्रीचा निकाल लागायची वेळ येते.

स्त्री जेव्हा मुलाला जन्म देते तेव्हा ती समाजाचा नवीन घटक जगाला घालते. देशाचा नवा नागरीक ती घडवत असते. आणि हे सर्व करत असताना ज्या सोयी तिला उपलब्ध करून द्यावयास हव्या त्या देताना मात्र कुरकुर केली जाते. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे स्त्रीकडे बघायची समाजाची दृष्टी. स्त्रीला स्वतंत्र घटक म्हणून अस्तित्वच नसते. तिच्याकडे बघायची समाजाची दृष्टी बदलली पाहिजे.

समाजाचा दृष्टीकोन बदलणे हे अर्थात लांब पल्ल्याचे काम आहे. ते करत असतानाच असतील त्या कायद्यांची अमलबजावणी करवून घेण्यासाठी झगडत राहिले पाहिजे.

-- निर्मला साठे

"कायद्याचे" राज्य

कर्नाटक राज्यातील भद्रावती ह्या कारखान्याच्या शहराच्या शेजारच्या अरेकेरी खेड्याची ही गोष्ट. लोकेशप्पा हा त्या गावच्या ग्रामपंचायतीचा अध्यक्ष. संगाप्पा हा हरिजन लोकेशप्पाच्या घरी वेठबिगार (गडी) होता. सुपारी उतरवण्याच्या कामात संगाप्पा अतिशय हुशार होता. हंगामात तो दुसऱ्या वाड्यातून जादा काम करून थोडी कमाई करी. हे लोकेशप्पाला सहन व्हायचे नाही व तो लांब साखळदंडाने चक्क संगाप्पाला आपल्या शेतावरच बांधून काम करायला जबरदस्ती करी. आणि रात्री त्याला कोंडून ठेवी. ह्या जाचाला कंटाळून तो १९७२ मध्ये एकेदिवशी अरेकेरीहून पळून गेला. १९७६ मध्ये तो कडूर येथे दुसऱ्या जमीनदाराकडे काम करीत असलेला त्याच्या पहिल्या मालकाला सापडला. त्यांनी त्याचे घर गाठून त्याला जबरीने पुन्हा परत नेण्याचा खूप प्रयत्न केला. शेवटी गोविंदाप्पाने—त्याचा नवा मालक—संगाप्पाचे सगळे कर्ज निवारण करायचे कबूल केल्यावर लोकेशप्पाचे लोक परतले.

संगाप्पा अरेकेरीला काम करीत असता सरकारकडून त्याला दीड एकर जमीन मिळाली होती. पण लोकेशप्पा दांडगाईने ती जमीन कसत चालू पहात होता. २० कलमांच्या आर्थिक कार्यक्रमातील [illegible] संगाप्पाला धीर येऊन तो [illegible] आपली जमीन मागायला अरेकेरीत [illegible]. लोकेशप्पाला भेटून समजुतीने आपली [illegible] नांगरायला भाग [illegible].

नोव्हेंबर १९७७ च्या दिवाळीच्या रात्रा संगाप्पाकडे लोकेशप्पाचे तीन भाऊ व पंचायतीचे २–३ लोक त्याला रुजवात करायला तुला बोलाले आहे असे सांगून घेऊन गेले. बायकोला १–२ तासात परत येतो म्हणून जो संगाप्पा गेला तो कधीच परत माघारी येऊ शकला नाही. पंचायतीच्या लोकांनी दुसऱ्या दिवशी त्यांच्या बायकोला कळवले की संगाप्पा रात्री वाडीतच मरण पावला. संगाप्पाच्या भावानी शिमोगाच्या पोलिसांकडे रिपोर्ट केला. स्थानिक पोलिसांनी संगाप्पाचे कोणीच नातेवाईक हजर नसताना पंचनामा करण्याचा प्रयत्न केला. गावच्या लोकांनी त्याला विरोध केल्यामुळे पोलिसांना संगाप्पाचे लोकांना पंचनाम्याच्यावेळी बोलवावेच लागले. संगाप्पाचे शवावरून त्याचा खून केल्याचे स्पष्ट दिसत होते. संगाप्पाच्या लोकांनी हा खून आहे चौकशी करावी, म्हणून मागणी केली पण पोलिसांनी त्याची नोंद घेतली नाही. ज्यांनी दिवाळीच्या रात्री संगाप्पाला बोलावून नेले ते फरारीच होते. १५ डिसेंबरला संगाप्पाची झोपडीही जाळून टाकण्यात आली, तीही भर दिवसा. देवराज अरसच्या सरकारने जाहीर केले होते की दलितांवर अत्याचार झाले तर जिल्हापातळीवरील अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरले जाईल. पण संगाप्पाच्या बायकोने मंत्री व अधिकारी यांकडे अर्जापाठीमागून अर्ज पाठविले तरी त्याची दखल घेतलेली नाही.

(इकॉनॉमिक ॲंड पोलिटिकल वीकली
१४, जानेवारी १९७८, पृ. ५१)